

*Orhan Cezmi TUNCER

**DİYARBAKIR VAKIF YAPILARI,
MAHALLELERİ VE DİNSEL HARİTASI (1511-1950)***

Diyarbakır'ı tanıtmak üzere şimdiye kadar pek çok yayın yapıldı¹. Bunlar dönemlere, yönetimlere, yapı türlerine, sanat, dil, inanç, etnografya ve folkloruna kadar değişik ağırlıktadır. Bazıları bunlardan sadece birkaçını da içerebiliyor. Son yıllarda arşiv araştırmaları da yararlı bilgiler veriyor. Burada, bu bilgilerin ışığında yıllara göre, karşılaştırmalı bir Diyarbakır Anıtlar Monografisi verilecek, kentin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimi yanında bir dinsel haritası değerlendirilmesi sunulacaktır².

1515 yılında Diyarbakırlılar kendi istekleriyle kentin kapılarını Osmanlılara açtılar. İlk sayım 1518'de yapıldı³. 16.yy'da kent birdenbire gelişti, nüfusu giderek arttı, göçler aldı ve bayındır oldu. Bu gelişim, mahalle, yapı tür ve sayılarının çoğalmasından da anlaşılıyor. Vakıf kurmaya (eskisi gibi) devam edildi. Bu yöntem, zaten Asya'dan beri bilinip uygulanan en verimli / yararlı yöntemdi. Nitekim Osmanlı öncesi Artuklularında da aynı sonuç görülüyor.

1. BÖLÜM: Cami, Mescit, Medrese ve Hamamlar

Camiler / mescitler:

1540 tarihli Yazım (Tahrir) defterine göre⁴.

- 1- Hacı Abdurrahman
- 2- Medrese-i Şeyh Abdurrahman
- + 3- Havace Ahmet
- 4- Alaca
- 5- Alaeddin al-Reşit
- 6- Havace Ali
- 7- Şeyh Baştın
- 8- Hacı Bekr Siirdî
- 9- Seyyid Cafer (veya Yiğit Ahmet)
- 10- Hacı Oğlu
- 11- Hacı Hamza Enderun-i Kal'a
- 12- Hacı Hıdırşah
- 13- Derviş Hüseyin
- 14- Hacı Hüseyin Çelebi
- + 15- Hüsrev Paşa
- 16- İkyal

- 17- İmadi
- + 18- Havace İsmail (veya Kavvas Mescidi)
- + 19- Cami-i Kebir
- 20- Kıstal
- 21- Köprü Yapan
- 22- Kubad Beg
- 23- Kubbe-i Cedit
- + 24- Lale Beg
- + 25- Şeyh Matar
- 26- Muallak-ı Kebir
- 27- Muhammet Paşa
- 28- Muhammed Riş-i Cedit
- 29- Kal'a-i Nasiri (Hz. Süleyman, O.C.T.?)
- + 30- Nebi
- 31- Hacı Osman
- 32- Riş-i Atik
- 33- Rubai
- 34- Sa'sa
- 35- Hacı Seydi
- 36- Sinan
- + 37- Sino Oğlu
- 38- Suluki (Subuki?)
- + 39- Tacettin
- + 40- Hacı Yusuf (Tabakhane? O.C.T.).
- 41- Hacı Yusuf Büzüşk

Bunlardan Havacı Ahmet bilinen Hoca Ahmet (Aynı Minareli) olmalı. Havace İsmail günümüzde Kavvas Mescidi olarak anılır. Şeyh Matar daha çok Dört Ayaklı minare, Sin oğlu Sinoğlu Camisi, Hacı Yusuf ise Dabakhane Camisi olarak anılmaktadır.

*Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer, Gazi Ü. Mim. Bl. Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı emeklisi.

¹ İlhan, M. Mehdi, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır'ı Üzerine Yapılan Araştırma ve Yayınlar" Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Ankara 2008, s. 49.

² Tuncer, Orhan Cezmi, "Diyarbakır Kenti Kimliği", 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, Ankara 2001, s. 164.

³ Sayımların dönemlere, beklentilere göre amaç ve yöntemleri farklı olabiliyor. Tapu Tahsis Defterleri, Salmeler, Vakıf Kayıtları, Şer'iyeye Sicilleri vb. Bunlara örnekler.

⁴ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyud-i Kadime Arşivi 1964 tarihli defter (İlhan, a.y s. 46, 58, 59).

41 yapıdan 10 tanesi (+ işaretli) günümüze erişir ve kuşkusuz *onarım* adı altında halk bunların özgünlüğünü bırakmamıştır.

Dizinde adı geçen cami / mescitlerin, kendi adını mahallelere verdiği anlaşılıyor. Gelirleri ayrı ayrı verildiğine göre bir yapı, değişik adla ikinci kez yazılmış olamaz. Yiğit Ahmet Mahallesi adı (v.b.) günümüze kadar gelir. Seyyit Cafer Mescidinin yıkıldığı anlaşılıyor. Tersine günümüzde bu mahallede Hacı Büzürk Mescidi (Akkoyunlu, 15. y sonu 16. y başı) o mescidin yerine sonradan yapılmış olabilir. Çünkü dizinde adı yoktur. Derviş Hüseyin Mahallesi de adını yakın tarihe kadar koruyordu ve mescidi de günümüze erişmedi.

1540 Tapu Tahrir Defterine Göre Şehirdeki Vakıflar⁵

1- Hacı Abdurrahman (1540'tan önce)+
2- Havace Ahmet (Hoca Ahmet 1489 Akkoyunlu)+
3- Alaca+
4- Alaettin al-Reşit (Ali b. Raşit?)+
5- Havace Ali (Hoca Ali, 1540'tan önce) . . .+
6- Şeyh Baştin-
7- Hacı Bekr Siirdi (Ebubekir Akkoyunlu?) . . .+
8- Seyyit Cafer (Yiğit Ahmet)-
9- Hacı Oğlu-
10- Hacı Hamza (Enderun-i Kal'a)-
11- Hacı Hıdırşah (Hızır Şah, Akkoyunlu?) . . -
12- Derviş Hüseyin+
13- Hacı Hüseyin Celebi (1564'ten önce) . . .+
14- Hüsrev Paşa+
15- İkyal (İmam Ukayl, Akkoyunlu?)+
16- İmadi (İmadiye)+
17- Havace İsmail (Kavası Sagir Mescidi) . . .+
18- Ulu Cami+
19- Kıstal (Kastal? Hacı Ali Paşa)+
20- Köprü Yapan (Yaban Köprüsü)+
21- Kubad Beg+
22- Kubbe-i Cedit (1540'tan önce)+
23- Lale Beg (Lala Kasım, Akkoyunlu)+
24- Şeyh Matar+

25- Muallak-ı Kebir+
26- Muhammet Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa?) . .+
27- Muhammet Ris-i Cedit-
28- Kal'a-i Nasri (Hz. Süleyman Camisi, O.C.T. ?)+
29- Nebi Aleyhiselam+
30- Hacı Osman (Kaşık Budak, Yiğit Ahmet ve Hacı Büzürk Mahallesi arasındaydı)+
31- Riş-i Atik (Muhammet)+
32- Rubaî-
33- Sasa+
34- Hacı Seydi (1540'tan önce)+
35- Sinan (Sinan Bey, 1540'tan önce)+
36- Sin Oğlu+
37- Sulukî (Subuki?)+
38- Tacettin (1518 öncesi, Akkoyunlu)+
39- Hacı Yusuf (Tabakhane)+
40- Hacı Yusuf Büzürk+

40 adet vakıf, kuşkusuz kendi adlarıyla anılan mescitler nedeniyle kurulmuştu. Ancak buna ait bilgi olmayıp gelenek üzerine böyle düşünülüyor. Hacı Abdurrahman (dizinde 1 numara), Hoca Ali (5), Kubbe-i Cedit (22), Hacı Seydi (34) ve Sinan Bey (35) adlı beş yapı, 1515-40 arasında yapılmamışlarsa Akkoyunlulara ait olabilir. Hoca Ahmet (2.no), Lale (Lala) Bey (23) ve Tacettin (38) Mescitleri (3 adet) Akkoyunlu yapıtıdır.

Osmanlı Dönemi ilk yapısı, ilk beylerbeyi Fatih / Bıyıklı Mehmet Paşa Camisidir (1516-20). Bunu Hüsrev Paşa (1521-28) ve Hadım Ali Paşa'ninkiler (1534-37) izleyecektir.

1790 - 1840 yılları arasında (19. yy 1. yarısı) camiler⁶

1- Ulu
2- Kale
3- Murteza Paşa (Hz. Ömer O.C.T.)
4- Mustafa Paşa (İç Kale'de)
5- İbn-i Sin (İç Kale'de)

⁵ Bizbirlik, Alpay, 16. y ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliğinde Vakıflar Ankara, 2002, s. V. VI.

⁶ Yılmazçelik, İbrahim, 19. y İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, s. 50.

- 6- Sefa (İpariye)
- 7- Veli Kethuda (İç Kale Kapısı kuzeydoğusunda)
- 8- Nasuh Paşa
- 9- Göl (Balıklı)
- 10- Paşa
- 11- Ömer Şeddat
- 12- Fatih Paşa
- 13- Hoca Ahmet
- 14- Nebi
- 15- Hüsrev Paşa
- 16- Behram Paşa
- 17- İskender Paşa
- 18- Şeyh Matar
- 19- Kara
- 20- Lala (Lale) Beğ
- 21- Arap Şeyh
- 22- Kadı
- 23- Defterdar
- 24- Muallak
- 25- Şeyh Seyyit Sa'saa
- 26- Şeyh Yusuf
- 27- Aziz
- 28- Melek Ahmet Paşa
- 29- Hadım Ali Paşa
- 30- Hüsamettin

Mescitler (a.y.s. 65)

- 1- Mervanlı
- 2- Çağaloğlu
- 3- Salos
- 4- Kavvas-ı Kebir
- 5- Dabakhane
- 6- İbrahim Beğ
- 7- Tacettin
- 8- Hacı Büzürk
- 9- Kavvas-ı Sağır
- 10- Molla Bahattin
19. yy'da yeri belirlenemeyen mescitler (a.y. s. 65)
- 1- Ebubekir
- 2- Hacı Abdurrahman
- 3- Hacı Ağa
- 4- Çoban Çavuş

- 5- Yağhane
- 6- Sokullu
- 7- Siyami Beğ
- 8- Hoca Mahmut
- 9- Şah
- 10- Ferraş
- 11- Hamdi Beğ
- 12- Doğancıbaşı
- 13- Bozkaya
- 14- Sefer Çelebi
- 15- Koca Ali
- 16- İffet
- 17- Reyhaniye
- 18- Kalenderhane
- 19- Siirt'li
- 20- İbn-i Müderris
- 21- Ertak
- 22- Hoca Müslim
- 23- Çıgar
- 24- Çölü
- 25- Sukuñi
- 26- Alaca
- 27- Pelit Ahmet
- 28- Mehdi Mehmet

19. yy'da yerleri bilinen ancak belgelerde adına rastlanmayan mescitler (a.y. s. 65)

- 1- Kubat Beğ
- 2- Kılbaş
- 3- Mervani
- 4- Salos
- 5- Reisoğlu
- 6- Rabia
- 7- Dilaver
- 8- Hamza Beğ
- 9- Çobyan
- 10- Balıklı
- 11- İpekoğlu

19. yy'da yerleri bilinen ve çalışır durumda olan mescitler (a.y. s.68)

- 1- Ahmet Hoca Tekkesi
- 2- Ablak

Medreseler

1540 (İlhan, s. 54)	Evliya Çelebi	Yılmazçelik	Acar	20. y.
1649-50	1790-1840	Abdurrahman		
1-Şeyh Abdurrahman				
2-Hüsrev Paşa	+	+		
3-Kayıtba'iyye(?)				
4-Mesudiye	Mercaniye (? O.C.T)	Cami Kebir Med	+	+
5-Şücaiyeye	+	+		
	6-Sincariye	(Zinciriye)	+	+
	7-Nebi Peygamber	Seyfettin	+	+
	8-Parlı/İpariye	+	+	
	9-Sarolizade			
	10-Şeyh Rumi	Aziz M. Urmevî		
	11-Tefsir			
		12-Hoca Ahmet	+	
		13-Nasuh Pş.		
		(Servinaz Hanım)		
		14-Hacı İsmail b. Ali		
		15-Behram Paşa		
		16-Melek Ahmet Pş.		
		17-İskender Paşa		
		18-Hadım Ali Paşa		
		19-İmadiye	+	
		20-Molla İsa		
		21-Mimarzade		
		Seyit Ahmet Efendi		
		22-Ragıbiye	+	+
		23-Latifiye		
		24-Kadiriye		
			26-Taciye	+
			27-Sultan Sasa'a	+
			28-Ziyaiye	
			29-Şeyh Yusuf	+
			30-Balıkli Göl	+
				31-Ablak
				32-Cami ul Esved
				33-Sulukiye

–Fatih Paşa (1516-21) ve Hadım Ali Paşa Medreselerinin adının geçmesi gerekirdi.

–Behram Paşa (1564-72) adına E. Çelebi de değinmez. Melek Ahmet Paşa'nınki de katılırsa bunları ilkin Yılmazçelik sıralar.

–Dilaver Paşa, Sarolizade, Köprülüzade, Veli Kethuda adları hiçbirinde yoktur.

Acar, Osmanlı medrese ve dar'ül kur'aları için şu bilgileri veriyor (O.Y. 137-140)

<u>16. yy.</u>	<u>17. yy.</u>	<u>18. yy.</u>	<u>19. yy.</u>	<u>20. yy. vakıf kaydı</u>
1-Fatih Paşa (1516-21)				+
2-Husreviye (1521-28)				+
3-Hadım Ali Paşa (1535-37)			+	
4-İskenden Paşa (1553-66)				
5-Behram Paşa (1564-72)				
6-Melek Ahmet Paşa (1587-91)				
7-Sarılızade (Salos, Salori? 16.y).				
	8-Nasuh Pş. (Selvinaz Hatun 1606-11)			+
	9-Aziziye (Şeyh Rumi) (1591-1620)			+
	10-Kadiriye (1799)			
			11-Latifiye (Bakır 1807)	
			12-Ragibiye (1826-33)	+
			13-Sulukiye	+
			14-Molla İsa	+
			15-Molla-Seyit Mimarzade	
				16-Zinciriye
				17-Mesudiye
				18-İmadiye
				19-Hoca Ahmet
				20-Safa
				21-Balıklı
				22-Şeyh Yusuf
				23-Dilaveriye
				24-Darul Kurra
				25-Ablak
				26-Sücaeddin
	27-Ziyaiye			
	28-El Hac Hasan			
	29-Abdülkadir Ef.			
	30-Seyit Ahmet			

Hace (Hoca) Ahmet (Aynı Minareli) Cami ve Medresesi (Acar, s. 137) Abdal Dede Mahallesinde Behram Paşa Camisi güneyindedir. Medresesi caminin avlusundaydı. 1489 yılında Şiraz'lı Hoca Ahmet yaptırır. Müderrisliğine 1814'te atanan kişiye "İptidal-i Dâhil" ünü verilmesi derecesini gösteriyor.

Osmanlı Dönemi Medreseleri: Daha önceki 12 taneye Osmanlılar yenilerini ekler. 16.yy'da giderek sayıları 32'yi bulur. Yılmazçelik'in, 19. yy ilk yarısında 73 mahalle, 79 cami, mescit ve tekke ile 24 medrese, mektep ve kitaplığı olduğunu belirtirse de bazı isimlerin birden fazla yazıldığı, buna karşılık bazılarının da yazılmadığına Acar dikkatimizi çeker (ve dipnot 153). 20. yy başlarında 42 medrese vardı (en çok Konya, sonra Aydın ve İstanbul). Diyarbakır 4. sıradaydı. 20. yy başında, Maarif İdaresine bağlı 11 medrese vardı (Mesudiye, Ragibiyye, Zinciriye, Ablak, Balıklı, Camiu'l-Esved, Sultan Sa'saa, Sulukiye, Cami Nebi ve Şeyh Yusuf).

16-20 yy. Arasında Osmanlılar 20'den fazla medrese açar. Çoğunluğu bağlı olduğu yapı topluluğu içindeydi ve cami vakıflarına bağlıydı. Bunlardan ikisi Dar'ul-Kurra (Kur'an Medresesi) yani uzmanlık, diğerleri genel medreselerdir. Bir ara sayıları 35'i bulur.

Medreseler

Yüzyıllara göre medreselerin ve bağlı oldukları camilerin dağılımı şöyledir (Acar, s. 140).

16. yy.	17. yy.	18. yy.	19. yy.
Fatih Paşa (1516-24)			
Hüsreviye (1521-28)			
Hadım Ali Paşa (1535-37)			
İskender Paşa (1553-66)			
Behram Paşa (1564-72)			
Melek Ahmet Paşa (1587-91)			
	Dilaver Paşa. (1615-20)		
	Nasuh Paşa (1606-11)		
	Aziziye (1591-1620)		
	Şeyh Rumî		
	Sarolizade (?)		
		Köprülüzade (1717)	
		Veli Kethuda (?)	
			-Kadiriye
			-Latifiye (Şafiiler Ca.)
			-Hacı İsmail bin Ali
			-Molla İsa
			-Mimarzade Seyit
			Ahmet Efendi
			-Bakir
			-Ragibiye
			(1826-32)

Yazarların ayrı ayrı verdiği medrese isimleri tek bir dizine dökülünce:

1540 yazımı	Evliya Çelebi	Yılmazçelik	Acar	20. yy.	
16. yy	1654-55 ve 17. yy	1790-1840 ve 18. yy		Abdurrahman	
vakıf kaydı					
1-Mesudiye	Mercaniye (?OCT)	Cami Kebir	+	+	
2-Şücaiyе	-	+	+	+	
3-Şeyh Abdurrahman	-	-	-	-	
4-Fatih Paşa (1616-21)	-	-	-	+	
5-Hadım Ali Paşa (1535-37)	-	+	-	+	
6-Hüsrev Paşa (1521-28)	-	-	-	+	
7-İskender Paşa (1553-66)	-	+	-	-	
8-Behram Paşa (1564-72)	-	+	-	-	
9-Melek Ahmet Paşa (1587-91)	-	+	-	-	
10-Sarılızade (Salos?)	Sarolizade(?)	-	-	-	
<u>11-Kayıtba'ıyye(?)</u>	-	-	-	-	
11 adet	Sincariye (Zinciriye)	+	+	+	
	Nebi Peygamber	Seyfettin	+	+	
	Parlı/Safa/İpariye	+	+	+	
	Şeyh Rumi (Aziziye)	Urmevi (1591-1620)	-	+	
	Tefsir	-	-	+	
	Nasuh Paşa (Selvinaz) 1606-11)	+		+	
	<u>Dilaveriye (1615-20)</u>				
	9 adet				
		Hoca Ahmet	+	+	
		Hacı İsmail b. Ali	-	-	
		İmadiye	+	+	
		Molla İsa	+	+	
		Mimarzade Seyit		+	+
		Ahmet Efendi	+		Seyit Ahmet (?)
		Ragıbiye (1826-32)		+	+
		Latifiye	+	-	
		Kadıriye	+	-	
		Köprülüzade (1717)	-	-	
		<u>Veli Kethuda</u>	-	-	
		22 adet			

Zaviyeler, Tekkeler

1540 yazımı ve 1568 ⁷	Evliya Çelebi (1654-55)	Bizbirlik (a.y. s. 79)
1- Hasan Padişah (Balıklı Z.)	+	+
2-İbrahim Beğ Beycan ⁸	-	+
3-Ulu Cami	-	-
4-Babü'ddin Vakfı	-	-
5-Kasap Hacı Hüseyin Vakfı ⁹	-	-
<u>6-Bayındırıye Zaviyesi</u>	-	-
6 adet		
	7-Şeyh A. Rumî	-
	<u>8-İpariye/Safa</u>	-
	2 adet	
		9-Gülşeni (Sarı Saltuk)
		10-Örfizade
		11-İmam-ı Murat
		12-Hacı Halil
		<u>13-Mahmut Beğ</u>
		7 adet

Toplam 15 tekke, zaviye adı vardır. 16. yy'da kent kapılarını Osmanlılara açtıktan sonra bu sosyal kurumun yaşama girdiği anlaşılıyor. Bir şeyhin eli altında göçedenler için konut olarak da kullanılması kentin gelişmesi açısından gereklidi.

Babü'ddin Vakfı Tekkesi'nin daha sonraki yüzyıllarda çalışmadığı anlaşılıyor. Bayındırıye de böyle olup Bitlis/Ahlat Emir Bayındır adını çağrıştırarak Akkoyunlu Dönemi olduğunu düşündürmektedir.

⁷ İlhan, a.y. s. 54 ve dipnot 20'deki bilgiler ile Bizbirlik (16. yy ortaları) a.y. s. XIII).

⁸ İbrahim Beğ (Kubbe-i Sinan der biruni Kal'a) Dağ Kapı dışında şimdiki Vali Konağı yerindeydi. Bir süre Gülşeni Tekkesi olarak kullanıldı (Bizbirlik a.y. s. 335).

⁹ Nebi Camisi minaresinde adı geçer. Onun vakfından ayrı olduğu anlaşılıyor.

Hamamlar

1540 (İlhan a.y.)	Evliya Çelebi ¹⁰ (1654-55 a.y. s. 130)	Yılmazçelik (1790-1840 1840 a.y. s. 84)	Buckingham (1815)
1-Hamam-ı Cedit	İskender Pş. (Çarşı)	Yeni	+
2-Benam-ı Hacı Halil	-	-	-
3-Kadı	İpariye (Taş Pazarında)Esbek	+	-
4-Kebir ¹¹	Melek Ahmet Paşa (Deva)	+	-
5-Kubat	-	-	-
6-Mahmut Bey	-	-	-
7-Mirza	-	+	-
8-Saray	İç Kale (?)	+	+
<u>9-Süca</u>	Mardin Kapı'da	Cadde	-
9 adet	Hamam-ı Atik (eski)	Küçük	-
	Behram Pş. (1564-67)	+	-
	Çardaklı	+	+
	Zibilci	Su akar (Suvakiye)	-
	Yeni Kapı	Rüstem Paşa	-
	Der nezd-i Saray	Bıyıklı Mehmet Paşa	-
		İpekoğlu (İbn-i Ziyal)	-
	Eşrik (Eşek?, Esbek	Hadım Ali Paşa	-
	Eski	Vahap Ağa	+
	<u>Urfa Kapı İçinde hamam</u>	Bekir Paşa	
	14 adet	Cemşit Beğ	
		Damat	
		<u>Alaettin</u>	
		19 adet	Çarşı
			<u>As</u>
			6 adet

¹⁰E. Çelebi, Yirmiden fazla hamam olduğunu belirtip en ünlülerini sayar (+ işaretliler Yılmazçelik (a.y. s. 84). As Hamamı bildiklerimizden biri olmalı (O.C.T.).
¹¹Kebir, Hamam-ı Kebir (Büyük Hamam), Hüsrev Paşa vakfından olup 6300 akçe gelirliydi. Sonradan Deva Hamamı adını alır.

Hanlar

Evliya Çelebi (cilt 6, s. 128)

- 1- Melek Ahmet Paşa
- 2-At Pazarı
- 3-Hüsnü Paşa
- 4-Hasan Paşa (1572-75)¹²
- 5-Deliller (1527)
- 6-İbrahim Paşa
- 7-Tütün Hanı
- 8-Çifte (~16. yy)
- 9-Rüsteş Paşa (1539-42)
- 10-Melek Ahmet Paşa (1591)
- 11-Kayseriye (İskender Paşa 1565)
- 12-İpekoğlu (1676'dan önce)
- 13- Han-ı Cedit (1569 Behram Paşa)

Yerleri belli olmayanlar

- 14-Sipahioğlu (1842)
- 15-Halit Ağa (1842)
- 16-Şevketlu
- 17-Gümüşhaneli Defterdar (1844)
- 18-Börekçiyan (1799)
- 19-Alaca (1676. Yeni Kapı yakınlarında)
- 20-İskenderoğlu (1842)
- 21-Karakas (1800, Palancılar Çarşısı'nda)
- 22-İshakoğlu (1817)
- 23-Zincir (İç Kale'de 1837)

1 Kasım 1895 Cuma günü Ermenilerin çıkardığı uzun ve üç gün süren yangında yanan yerler arasında bir "Yeni Han" adı geçer. Bunun yukarıdaki (13. sıra) Han-ı Cedit olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Ermenilerin hedef aldıkları Cami Kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sa'sa Camileri ve çevresinde olabilir bu han¹³.

Çarşılar¹⁴

Evliya Çelebi cilt 6, s. 129, 1654-55

1-Hasan Paşa	8-Kuyuncular
2-Sipahi	9-Haffaflar
3-Attarlar	10-Palancılar (Şeyh Matar Camisi yanında)
4-Kuyuncular	11-Gazazlar
5-Demirciler	12-Hallaçlar
6-Çilingirler	13-Kazancılar
7-Cevahirciler	

¹²Polonyalı Simoen (1612) burada konaklar, İnciciyan (1804), Buckingham (1815).

¹³Yazıcı, Serkan, "Diyarbakır'da 1895 Ermeni Olayları" Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Ankara 2008, s. 737.

¹⁴Evliya Çelebi 66 esnaf sınıfını belirtir. İlhan (a.y. s. 83) bu sayıyı 76'ya çıkarır.

Bedestenler

-Evliya Çelebi'ye göre Sihapi Pazarındadır (Ulu Cami arkası kuzeybatı O.C.T.) ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyi olduğu anlaşılıyor. Bedesteni de bu pazarın içindeydi.

-Hasan Paşa Kapalı Çarşısını (Arasta) kuyumcuların kullandığını Evliya Çelebi belirtiyor. Burada haffal ve başka esnaflar da vardı. Hüsrev Paşa vakfındandır (19. yy'da). Günümüzde de yine kuyumcular kullanıyor.

Pazarlar

-Sinek Pazarı, İparye (Sefa) Camisi doğusundadır. Hüsamettin Camisi ve Alaettin Hamamı bu Pazar çevresindeydi.

-Yoğurt Pazarı (Fatih Mehmet Pş. Mahallesi ile İzzettin Mahalleleri arasındaydı).

Diğer Çarşılar

-Kürkçüler (İç Kale'de idi)

-Kaledibi (Taht-el Kale) İç Kale'nin güney batısında, daha çok sabze ve meyve satılırdı.

-Semerciler. Biri Urfa Kapı, diğeri Dağ Kapı içindeydi.

-Melek Ahmet Çarşısı, kendi camisi karşısında Ablak Mesciti Mahallesindeydi.

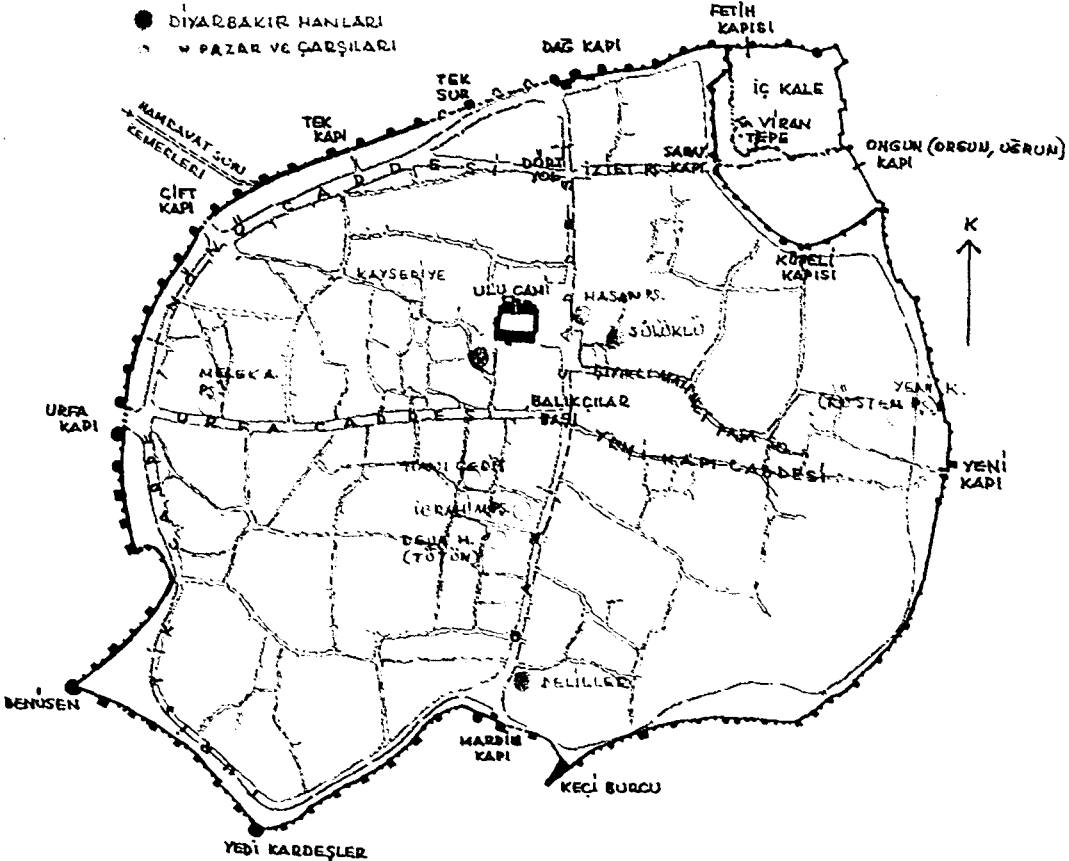
-Yeni, Nasuh Pş. Camisi çevresindeydi (İç Kale güneyi)

-Uzun, Melek Ahmet Caddesindeki dükkânların genel adıdır.

-Kılınççılar. Biri Ulu Cami'nin doğu ve güneyinde (Meydan), diğeri İzzettin Mahallesindeydi.

-İplik, Iskender Paşa Camisi güney ve batısında idi. İçinde külâhçılar, pembeciler, kavukçular da vardı.

-Pastacılar, Beyt, Soğan, Üzüm (vb) pazarcılarının yeri bilinmiyor.

2. BÖLÜM (MAHALLELER)

1518 yazımında, kentte adını kapılarından alan dört mahalle vardır¹⁵. 2. Defterde kentin tüm cami ve mescitlerinin, kendi adlarıyla anılan mahallelerde olduğu belirtilir. Öyleyse yeni yapılar da katılırsa mahalle adları bu önceliğe göre değiştirilmiştir. Artuklu ve Akkoyunlu yapıları içinde böyle bir düzen zaten vardır. Bu defterlerde Müslüman olanlar ile olmayanlar iki ayrı kümede verilmiştir. 1518'de mahallelerdeki nüfus şöyledir¹⁶:

Mahalle Adı	Müslüman	Gayrimüslimler	Notlar
Bab-ı Cebel	1,900	309	-
Bab-ı Ma	1,914	3,095	157 Yahudi
Bab-ı Mardin	835	1,454	-
Bab-ı Rum	2,168	1,127	-
Karacıyan (Çingeneler? O.C.T.)	-	-	301
Genel Toplam 13,103?	6,817	5,985	458
(13.260 O.C.T.)	(% 52)	(% 45)	(% 3)

-Dizine bakılınca; Müslim ve diğerlerinin adı geçen mahallelerde karışık oturdukları anlaşılıyor. 1515'ten üç yıl sonrası için bu karışım doğaldır. Akkoyunlu öncesi Artuklu ve Arap Dünyasında yerleşim ve yaşam açısından dinsel bir öncelik / ayrıcalık olmadığı anlaşılıyor.

Bizans Döneminde surlar son şeklini alır. Sadece İç Kale, Kanuni günlerinde kentten alınan payla iki katına çıkarılır. Sur içi ~1.6 km² ve 1950'lerde sur dışına taşana dek yaşamını burada sürdürmüştür. Her Orta Çağ kenti gibi burayı da birbirine dik iki cadde dört eşit olmayan parçaya böler. Bu; Urfa Kapı - Yeni Kapı ve Dağ Kapı - Mardin Kapı şeklinde tanımlanabilmektedir. Böylece güneydoğu - güneybatı ile kuzeydoğu - kuzeybatı dilimleri oluşur. Denizden yükseklikleri ve kapladıkları alan farklıdır.

16. yy 1. yarısında dinsel dağılım şöyledi (İlhan a.y. s 58-59)

Dinsel gruplar	1,518	1,540	artış
Müslümanlar	8,444	8,761	317 (% 4)
Hristiyanlar	5,985	11,612	5,627 (% 84)
Yahudiler	157	160	3 (% 02)
Toplam	14,586	20,533	5,947 (% 41)

-1518-40 arasında (22 yılda) kentin nüfusu % 41 artar. Çünkü dirlik, düzen ve güvenlik sağlanmıştır.

-Hristiyanların sayısı % 84 çoğalır. Bu Osmanlının dil, din, anasoy ve renk ayrımı yapmadan halkının tümünü kendi şemsiyesi

¹⁵ İlhan, Mehdi, "16. y. 1. yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, 1518-40 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar." A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fk. Tarih Bölümü, cilt XVI, sayı 26, Ankara 1994, s. 46.

¹⁶ İlhan'ın verdiği rakamlar toplamında yanlışlıklar vardır.

1785 tarihinde mahalle sayısı 94'ten 95'e çıkar (Yılmazçelik, s. 33). Burada Zımmi adıyla 11 mahalle yanında Hızır İlyas-ı Kebir, Hacı Haçedür, Çöpi, Hızır, İlyas-ı Sagir, Küçük Kinisa, Köprüyan, Mar Habip, Meryamun, Molla Hennan, Meryem-i Sagir, Meryem-i Kebir, Rumiyan, Şemsiyan, Usta Bercis, Usta Bescisi-Zımmi ve Yahudiyan adları gayrimüslimlere ait olmalıdır.

1785-1850 arasında mahalle sayısı 120'yi bulur (a.y. s. 34-36), Gayrimüslim mahalle adları varlığını korur.

1847 tarihinde mahalle sayısı birdenbire 59'a inmiştir (a.y. s. 36). Şaşılacak biçimde Müslüman adı, eskisi gibi öne çıkar ve çoğu günümüze erişir. Çöpyan (Çopyan) adı varlığını korur. Bu ad ilk kez 1799 tarihli bir vakfiyede ortaya çıkmıştır.

Rakamlardaki bu artış ve inişin doğrudan siyasal koşullardan kaynaklandığına kuşku yoktur. İleride bu ayrıntı işlenecektir.

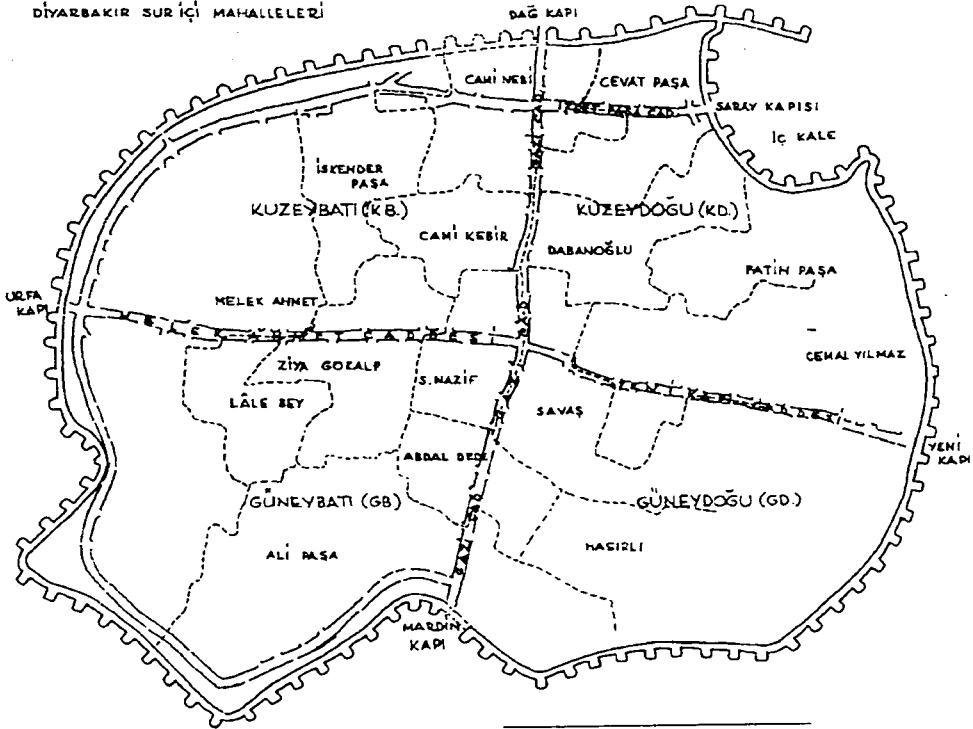
20. yy'a gelindiğinde mahalle adlarının elden geçtiği, Fatih Paşa, Arap Şeyh, Mehmet Alaattin, Lala Bey, Kavaskibir, Ali Paşa gibi eski isimler yanında Gazi Alaattin, Aylak, Hasım Alaattin gibi yeni isimlerin ortaya çıktığı görülmektedir (Yazıcı ay. 2008, s. 743).

Kentin kadastro yapıp paftalara dökülünce "Diyarbakır Evleri" için bunlar baz alındı¹⁸.

Dinsel Gruplar Açısından Mahalleler

Osmanlı İmparatorluğu anasoy, dil, din ve renk mozayığıydı. Ancak yönetim (devlet) Türk kökenli ve Müslümanlarda olup çoğunluktadır. Gayrimüslimler her yere eşit dağılmamış, ticaretin etkin olduğu yerlerde yoğunlaşmışlardır.

Yazımlarda dinsel gruplar belirtilir. Bununla da yetinilmez. Onların mezhep farkları da işlenir. Bu mahalleleri açısından ışık tutucudur. Yine de bazı mahallelerde Müslümanlar ve

¹⁸Tuncer, Orhan Cezmi, Diyarbakır Evleri, Ankara. Sur diplerine doğru evlerin nitelik ve niceliği oldukça bozulunca yayınıma girmedi. O nedenle sunulan haritamızda oralardaki mahalle adları işlenmemiştir.

gayrimüslimler birarada da oturabildiler. Bunların geçiş bölgelerinde olması dikkat çekiyor. Buna karşılık bir Yahudi mahallesinde Rum veya Süryani yoktur. Bu konuda onların çok daha tutucu / bağnaz oldukları anlaşılıyor.

1785-1850 arasında Müslüman mahalleleri 65 tanedir (Yılmazçelik, s. 46).

Gayrimüslimler 13 mahallededir (a.y.s. 47)

1-Hace Maksut	8-Meryem-i Sağır
2-Mar Habip	9-Köprüyan
3-Küçük Kınisa	10-Sarraf İskender
4-Meryemun	11-Meryem-i Kebir
5-Bekçiyen	12-Yahudiyan
6-Şemsiyan	13-Molla Hennan
7-Rumiyan	

Hristiyanlar Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nasturi ve Kaldanî mezhebindeydiler. Bazıları anasoy olarak anılıyordu. Levantenler de bunlardan bir gruptur. Hepsi Osmanlı yönetimi düzeninde Zımmi idiler ve belli bir vergi ödüyorlardı.

Çok kesin olmasa da, isimlerine bakarak bu mahallelerin kent içindeki yerleri belirlenebilmektedir. Söz gelimi Meryemun, Meryem-i Sağır, Meryem-i Kebir mahalleleri Meryem Ana Kilisesine yakın / bitişik alanlar olmalıdır. Yahudiler bunlara karışmayıp Yeni Kapı semtinde yoğunlaşmışlardı. Havraları için daha önce kadastro paftasında yeri belirtilmişti. Bekçiyen, Rumiyan, Köprüyan, Sarraf İskender Mahallelerinin yerleri belirlenemiyor. Ancak kentin güney yarısında olmaları şansı çoktur. Kiliselerin adlarına bakarak Ermeni Katolik, Protestan, Süryani, Mar Hanonyo, Surp Sargis (Hızır İlyas / Mor Dumyana), Mar Petyun, Süryani Katolik, Surp Gragos ve Latin adlı kiliseler kuşkusuz kendi cemaatlerinin yoğunlaştıkları yerlerdeydiler. Olaya tersten bakınca, kiliseler onların (mezhep) mahallelerini belirtiyor.

Yılmazçelik'e göre karışık mahalleler 42 tanedir (a.y. s. 48). Bunlar çoğunlukla kuzeydoğu diliminde ve güney yarıdaydılar.

Ancak müslim-gayrimüslim oranıtısı belirtilmemektedir. Yazar sıraladığı 21 mahallede Müslümanların çoğunlukta olduğundan söz ediyor. Kaşık Budak, Melek Ahmet, Murtaza Paşa, Dabanoğlu (4 adet) bunlardan bazılarıdır. 1785-1850 arasında kentte 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 karışık mahalle vardı (toplam 120 adet) ve Müslümanlar çoğunlukta idi. 42 karışık mahalleden 14 tanesi kendi mescitleriyle tanınmaktadırlar.

1540, 1790 – 1840, 19. y. ve 1950'lere kadarki dizinler yan yana sıralandığında belirgin ayrıcalıklar ortaya çıkıyor.

Değerlendirme

Osmanlılara kendi istekleriyle katılmanın ödülünü kentli 16. yy'da hemen görür. Güvenlik, hakça yönetim (ayırım gözetmeyen) ekonomi, sağlık, ticaret, ulaşım v.b. artar. Bunlar bayındırlığa da yansır. Özellikle cami ve mescitlerin kentin kuzey yarısı ile güneybatısında diğerlerine göre daha yavaş da olsa artışı oldukça önemli ve anlamlıdır. Artuklu ve Akkoyunlu yapılarına yenileri eklenmiştir. Bunlardan günümüze erişenler haritaya işlenmiş bulunuyor.

Medreseler çoğunlukla bir cami veya mescidin içinde veya yanındaydı. 1540 ve sonrasında varlıklarını korurlar ve tutarlılıkları dikkati çeker. Diğer bir anlatımda 16. yy'dakiler sonraki yüzyıllarda da vardır. Ancak 19. yy'da sayılarında bir azalma görülür.

Zaviye ve tekkelerin sayısının yukarıdakilerden az olması doğaldır. Balıklı ve İbrahim Beğ Zaviyesi dışında 1540 ve 1568'dekiler varlığını daha sonra sürdürmezken yenileri kurulur. Bunlar bağlı olduğu vakfın ekonomik gücü ve günün değişen koşullarından kaynaklanmış olabilir.

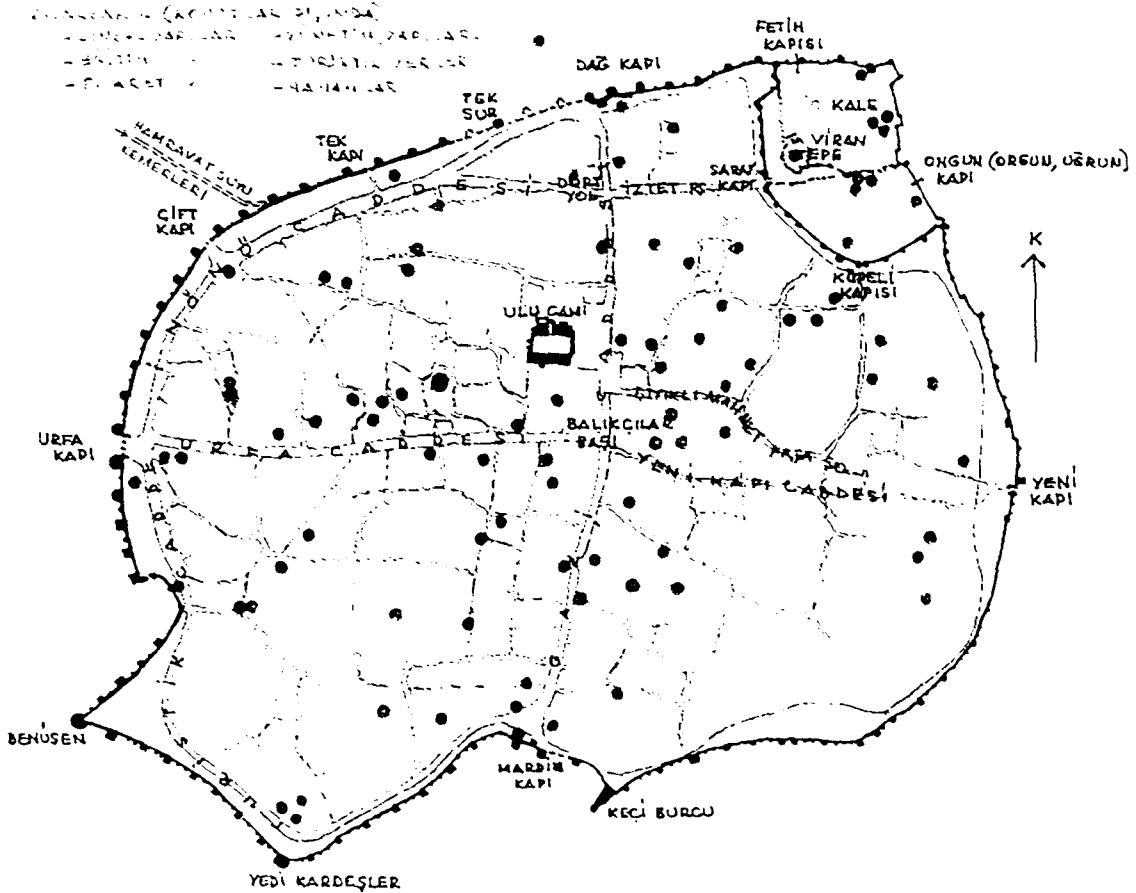
1540'da adı bilinen 9 hamamdan 5 tane 19. yy'da çalışabiliyorken bunlara yenileri eklenir. 27'yi bulan sayı kentin doğrudan sağlığa özenin bir göstergesi olup, zibillerin yakılması nedeniyle de doğrudan temizliği sağlıyordu. Kentin dört ana kapısı hemen içinde

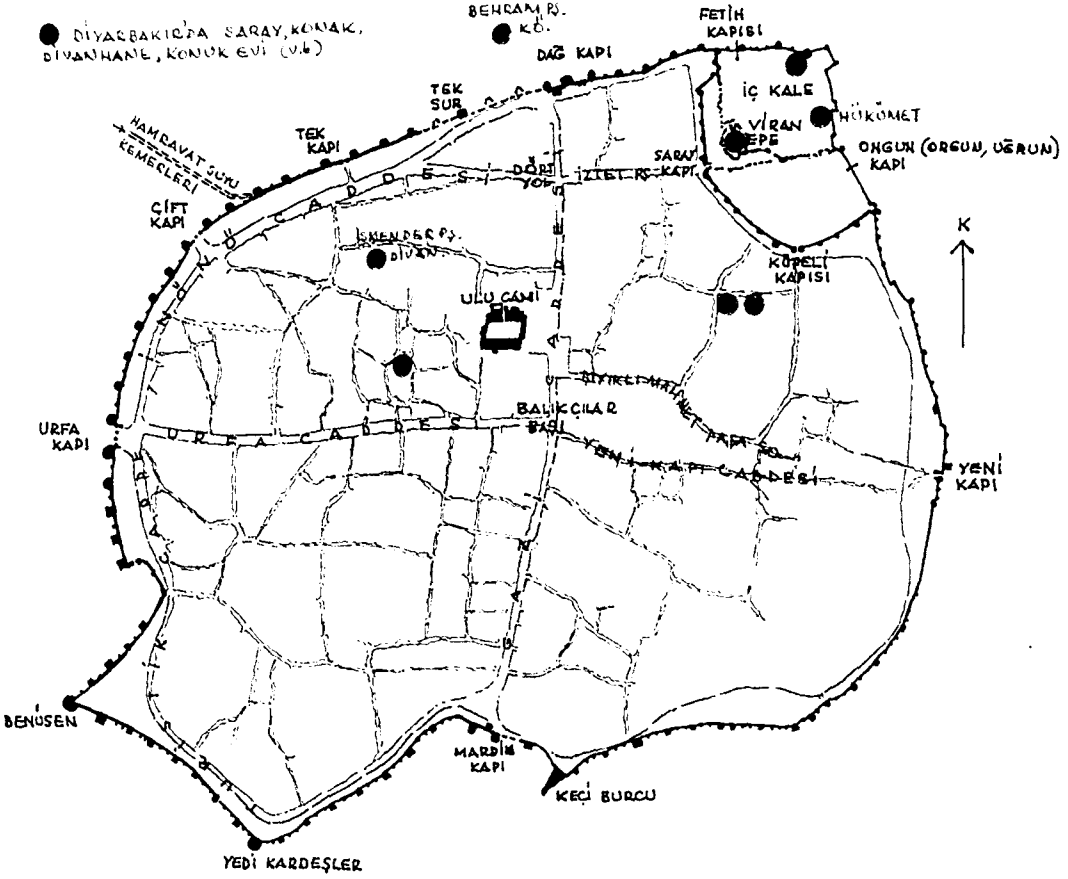
birer tanesinin bulunması hem gelen yolcuların temizliği açısından gezginleri rahatlatılıyor hem de bulaşıcı hastalıkları önüyordu. Hamamların kentin, güneydoğu dilimi dışında her yere dağıldığı görülüyor. Bu ilginç bir göstergedir.

Kentin ekonomik ve ticaretinin göstergesi olan Han, Çarşı, Bedesten, Pazar yerleri ve dükkânlar iki bölgede odaklanıyorlar. İlki ordunun yöneticilerin büyük çoğunlukta buldukları büyük pazar oluşturan İç Kale ve bunun kente açılan kapıları, diğeri Ulu Cami çevresidir. Bıyıklı Mehmet Paşanın bir yapı topluluğu yapması Küpeli Kapısı ve Nasuh Paşa Camisi çevresindeki yoğunlaşmayı daha güneye çekmeyi kolaylaştırmıştır. Melek Ahmet Paşa Caddesi boyunca uzanan dükkânların "Uzun Çarşı" adıyla anılması çok doğaldır. Sonuçta iki

ana yol, Balıkçılarbaşı Semtinde birleşiyor ve ticaretin ağırlık merkezi oluyordu. Bununla Ulu Cami arası, Safa Camisi güneyi, Zinciriye Medresesi kuzeyindeki gelişme genelde kentin ortalarının çevreye yayıldığı 2. ve 3. halkalardı. Günün koşulları, ticaretin ve isteğin yönlendirdiği gelişmelerdi. Buna karşılık kentin ilk yapı topluluklarından olan Ali Paşa Camisi Medrese, Tekke ve Hamamına karşın çevresine ticaretin yayılamamış olmasının araştırılması gerekir. Gayrimüslim çevreye yakınlığı önemli olabilir.

Dağ Kapı - Mardin Kapı ana yolu Balıkçılarbaşı Semtinde Melik Ahmet Caddesiyle birleşirken devreye Urfa Kapı da girmiştir. Böylece kuzey yarı, ağırlık kazanır.

Saray, konak, Divanhane, Konuk Evi, (Tekke hariç) üst düzey yönetimin gerek kendileri ve gerekse yönetimlerini sürdürdükleri yapıların İç Kalede yoğunlaşmış giderek bunu izleyen halkalar şeklinde kente yayılmaları, yine kentin kuzey yarısının yeşillenmesini sağlamıştır. Behram Paşa Konağının Dağ Kapı dışına taşması da bizi bu yönde bir yerde destekliyor. Urfa Kapıda bu şans ilgi görmemiştir. 20. yy. 1. çeyreğine kadar Urfa Kapı dışı Müslim ve gayrimüslim mezarlığıydı¹⁹. Anayol bunları ikiye ayırıyordu. Bu bir etken olabilir. Mardin Kapı güneyinde, Dicle Vadisine bakan köşkların yaz aylarında kullanıldığı biliniyor. Ancak bunlar kentin varlıklı ailelerine ait olup yönetimle belli dolaylı veya candan ağırlama bağları vardı. Ancak bilinen kadarıyla 19. yy'dan daha eski değildir.

Diyarbakır mezar yapıları incelendiği zaman bunların, güneydoğu dilimi dışına yapılmaları oldukça önemlidir. Tüm Müslüman yapılarıdır ve Müslüman mahalleleriyle

doğrudan bağı vardır. Güneydoğu diliminde Yeni Kapıya yakın olan Arap Şeyh Camisi, diğerlerinin en yenisi olup haziresinde 19. yy. Osmanlı şahideleri vardır.

Dinsel yapılar (cami, mescit) eğitim (medrese, dar-ül kurra), ticaret yapıları (han, çarşı, bedesten, pazar yerleri), sağlık yapıları (hamam)²⁰ ve sosyal içerikliler (tekke, zaviye) ile yönetim yapıları (saray, divanhane, darphane, hapisane, konak, köşk vb.) bir haritada birleştirildiğinde yine güneydoğu diliminin payının az olduğu buna karşın kuzey yarı ile güneybatı diliminin yoğunlukta olduğu görülür. Kuşkusuz bunun sosyal, yönetsel ve dinsel nedenleri vardır.

Kentin su kaynakları ve kent içinde dağılımları incelendiğinde Höyük altındaki İç Kale Suyu kentin kuzeydoğusundadır.

¹⁹Gabriel'in verdiği fotoğrafta da bu durum iyice görülüyor.

²⁰Güneydoğu diliminde hiçbir çeşme kümbet, türbe ve hamam yoktur.

-Balıklı Göl kentin kuzeybatı dilimindedir.

-Şakkulacuz Kaynağı Urfa Kapı içindedir.

-Hamravat Suyu kente kuzeybatı köşede kentin en yüksek yerinde kantaralarla girer.

-Seyrantepe Semtinden getirilen su (İbrahim Bey Suyu) kuzey yönden Dağ Kapıdan kente girer.

-Ali Pınar Köyü Suyu kente batıdan gelir ve büyük bir olasılıkla Şakkulacuz Suyunun ana kaynağıdır.

-Kentın topografyasına bakıldığında; kuzeybatı köşe, güneydoğu köşeden 18 m ve Dağ Kapı Mardin Kapı'dan 16 m yukarıdadır. Urfa Kapı Yeni Kapı'dan 4 m yüksektedir. Tüm su kaynakarı bu yüksekliklerden kentin güneydoğusuna doğru doğal bir akıntıyla dağıtılmışlardır. Suyun, havanın temiz olduğu yerlere Türk Müslümanlar sahip çıkmış ve yerleşmişlerdir. Bu seçimi her dönem, uygarlık böyle uyguladı. İslam öncesinden gelen bir süreç ve anlayıştı. Kentin en alt kotlu güneydoğu dilimi Zımmilere kalmıştır. Özellikle 19. yy siyasal çizgisi bunu hızlandırmıştır. Bu durum yönetilenlerin (zımmi) toplum içindeki doğal bir sınıflamasıdır.

Bunlara karşın, nedeni açıklanamayan ve inanırlığına gölge düşen iki teknik ayrıntı vardır. Sayımlar / yazımlar vergi için, askere alınacakların belirlenebilmesi için veya vakıf sayımı nedeniyle kültürel içerikli olabilir. Her devletin kendi birikimini / değerini (potansiyel) rakamlara dökmesi çok doğal ve gereklidir. Günün politikasına göre mahalleler büyütülüp bölüştürülebilir veya gelişime uyararak yenileri kurulabilir. Ancak cami, mescit, han, hamam vb. vakıf yapılarında 1/1 incelemeye girildiğinde:

-İlk yazımda adı geçen bir mescidin sonrakilerde olmaması, ancak günümüze gelmesi açıklanamamaktadır (Hoca Ahmet, Hüsrev Paşa, Lala Beğ, Nebi Cami vb.)

-Akkoyunlu yapısı Sefa/Parlı Camisi 1540 sayımında yokken 1790-1840'ta birden dizine girer ve sonrakilerde yine yazılmadan

günümüze gelir. Bu örnekler en az 30-40 tanedir. Nasuh Paşa Camisi adı sadece 1790-1840 yazımında vardır ve Türbesiyle birlikte günümüze erişir²¹.

Bu ve bunun gibi örnekler yazımların çok ciddi yapılmadığı kanısı uyandırıyor. Veya o günkü koşullar bunu böyle yazmayı mı gerektirmiş olmalıdır?

Diğer önemli ayrıntı daha somut ve matematikselidir. 1540 yazımında cami, mescit toplamı 40'tır. 1790-1840'ta 36, 19'da 28, yine 19.y'da 37 olup günümüze erişenler bundan da azdır. Böylesine bir inişli çıkışlı dalgalanma bunların yıkıldıkça yerine yeni adlarla yenilerinin (veya aynı mahallede) yapıldığını önemsenecek boyutta düşündürüyor.

Diyarbakır, yaptığımız son hesaba göre 1,660 km²'dir. Meydan, yol, büyük yapı toplulukları, içeride sura yakın boş alanlar (bostan, sebze bahçeleri v.b) düşülürse kullanılan ve yaşanılan alan neredeyse yarıya düşer. Yalnız cami/mescit bile bu alanı zorlarken gerideki han, hamam, bedesten, kapalıçarşı (arasta) ve çarşılarla neredeyse yer kalmıyor gibidir? Kaldı ki kentin nüfusu giderek artmaktadır.

Tüm bunlar, sayımdaki/yazımdaki isimlerin/rakamların çok abartılı olup en azından değişik adlarla ikiye, üçer kez yazıldığını düşündürüyor ve son nüfus sayımlarımızda gidilmeyen sokak/mahalle ve köylere karşılık bazı sandıkların abartılı yantısılmasını anımsatıyor. Nitekim bilgisayarlı sayımlarımızda Türkiye nüfusunun da rakamsal olarak azaldığı görülüyor. Yeni araştırmalar yayımlandıkça bu soruların azalacağı umudundayız. Yazımları yan yana dizip karşılaştırdığımızda açıklayamadığımız bu sorunu tarihçiler inandırıcı biçimde açıklamak durumundadırlar.

²¹Kentte çıkan bir başkaldırışı bastırmak için İç Kale/Höyükten atılan top, minaresini yıkmış bu nedenle kot minareli cami adıyla anılır olmuştur ve türbesi de dahil cami tarafımızdan onarılmıştır.

SONUÇ

Diyarbakır kenti kuzeybatıdan güneydoğuya doğru doğal bir eğim (iniş)dedir. Yer altı (kuyular da dahil) ve yer üstü (kaynaklar) suları bu bileşkede akar, Dicle Vadisi sağ (batı) yakasındaki Esfel Bahçelerini ve değirmenlerini beslerler. Kent böyle bir topoğrafyadadır.

-Kentli, Toros Dağlarından güneye doğru esen serin ve temiz havayı ilkin bu kuzey yarıda solur. Yöneticiler, kentin üst düzeyindekiler kurulu bu düzeni Osmanlı Döneminde de sürdürünce, artakalan güneydoğu çeyreği gayrimüslimlere kalır. Bu, onların 2. sınıf vatandaş olmaları anlamına gelmez. Romalıların ünlü yazıtları Dağ Kapısında idi. Kentin ilk tapınağı kuzeydoğu dilimindeydi. Müslüman Arap, Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Döneminde bu kural sürdü. Osmanlı'yı bir an önce çökertip pastadan pay almak için Batı'nın kışkırttığı gayrimüslimler ve bunlara karşı alınan önlemler, onları bu dilimde daha çok yoğunlaştırmaya neden oldu. Kentte ilkin, Müslim ve gayrimüslimlerin birarada yaşadıkları mahalleler boşalınca, bazıları yurt dışına çıkınca, savunma güdüsü onları buraya daha

çok yöneltti. Osmanlı, Müslüman ağırlıklı bir devlet olmasına karşın gayrimüslimlere farklı gözle bakmadı. Ermenileri "sadık vatandaş" bile ilan etti. Batının kovdukları kendi vatandaşlarına bu yönetim sahip çıktı. Dünya biliyor ki Osmanlı dil, din, anasoy ve renk ayrımı gözetmeyen mozayik bir ülkedir. Bunlara ait sayısız belge ve yazı vardır. Yine de gayrimüslimler kendilerine güneydoğu dilimini (Havralar da dahil) uzun süreçte uygun görmüşlerdir ve en eski kiliseleri burada ve buraya yakın halkadadır.

1518'den başlayarak çeşitli yazımlar, yan yana sıralandığında düzenli (istikrarlı) bir tablo sunmuyorlar. Giderek artan kentli sayısı, kiliseler, tüm Müslüman vakıf yapıları artmasına karşın yaşanır, kullanılır alan 0,800-0,900 km²'yi geçmiyor. Bunca konut, mescit, cami, han, hamam ve çarşının (vb) buraya sığmasına matematiksel olarak şans tanınmaz. Bizce çoğu, ikişer, üçer kez ayrı isimlerde yazıldılar. Çünkü yıkılanların yerine, yöresine yenileri yapıldı. Her bir ufacık mahalleye sığdırılan iki üç mescit hiçbir dönemde görülmedi. Tarihçilerden, bu kuşumuzu giderecek yeni araştırmalar bekliyoruz.